

Kelâm Geleneğinde Cebir ve İhtiyar Tartışması: Ebü'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr'in Eleştirel Yaklaşımı

The Debate on Determinism and Free Will in the Tradition of Kalâm: The Critical Approach of Abu al-Hasan al-Sindî al-Sāgîr

Hamdi YALÇIN^{1*}

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi, Kars, Türkiye

*Sorumlu yazar/
Corresponding author:
hamdi.yalcin@kafkas.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.02.2025
Kabul/Accepted: 26.04.2026

Atf/Cite as:
Yalçın, H. (2026). Kelâm geleneğinde cebir ve ihtiyar tartışması: Ebü'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr'in eleştirel yaklaşımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), 373-380.

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, Ebü'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr'in insan fiilleri ve kader meselesine ilişkin yaklaşımını incelemek ve onun Mu'tezile ile Cebriyye'ye yönelttiği eleştirileri sistematik biçimde ortaya koymaktır. Bu bağlamda Sindî'nin kesb anlayışı, klasik Ehl-i sünnet kelâmı çerçevesinde değerlendirilecektir.

Yöntem: Çalışmada Sindî'nin ilgili risalesi metin merkezli bir içerik analizi yöntemiyle ele alınmıştır. Öncelikle insan fiilleri konusundaki temel kavramlar tahlil edilmiş; ardından Sindî'nin Mu'tezile ve Cebriyye'ye yönelttiği eleştiriler tematik olarak sınıflandırılmıştır. Ayrıca karşılaştırmalı yöntem kullanılarak Sindî'nin yaklaşımı klasik kelâm ekollerinin görüşleriyle mukayese edilmiştir.

Bulgular: Araştırma sonucunda Sindî'nin, Mu'tezile'nin tefvîz anlayışını ilâhî kudreti sınırlandırdığı gerekçesiyle; Cebriyye'nin cebr anlayışını ise insanın sorumluluğunu ortadan kaldırdığı için eleştirdiği görülmüştür. Sindî'ye göre fiiller ontolojik olarak Allah tarafından yaratılmakta; ancak kulun cüz'î iradesi ve hâdis kudreti fiilin gerçekleşmesinde gerçek bir medhal teşkil etmektedir. Bu yaklaşım, fiilin yaratılması ile kesb edilmesi arasında çift yönlü bir nispet kurarak kader ile sorumluluk arasındaki dengeyi korumayı hedeflemektedir.

Sonuç: Çalışma, Sindî'nin insan fiilleri meselesinde Ehl-i sünnet'in kesb teorisini savunurken kavramsal ayrımlar üzerinden sistematik bir çerçeve geliştirdiğini göstermektedir. Onun yaklaşımı, ilâhî kudret ile insan özgürlüğü arasındaki gerilimi dengeleyen tutarlı bir kelâmî model sunmaktadır. Bu yönüyle Sindî'nin görüşleri, klasik kader tartışmalarının sürekliliğini ve dinamizmini yansıtmaktadır.

Özgünlük: Bu çalışma, Sindî'nin insan fiilleri konusundaki yaklaşımını müstakil ve sistematik biçimde ele alarak literatürdeki sınırlı değerlendirmelere katkı sunmaktadır. Özellikle onun kesb teorisini masdar-müteallak ayrımı üzerinden temellendirmesi ilk kez bütüncül bir analizle ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, insan fiilleri, kader ve kesb, cebir ve ihtiyar, Ebü'l-Hasen es-Sindî.

Abstract

Aim: This study aims to examine Abū al-Ḥasan al-Sindī al-Ṣaghīr's approach to the problem of human acts and divine decree (qadar), and to systematically analyze his critiques of the Mu'tazilite and Jabrite positions. In this context, Sindī's understanding of kasb (acquisition) is evaluated within the framework of classical Sunnī kalām.

Method: The study employs a text-centered content analysis of Sindī's relevant treatise. First, the fundamental concepts concerning human acts are examined; subsequently, Sindī's criticisms of the Mu'tazila and the Jabriyya are thematically categorized and analyzed. A comparative method is also utilized to assess Sindī's position in relation to the major theological schools of classical kalām.

Results: The findings indicate that Sindī criticizes the Mu'tazilite doctrine of tafwīd on the grounds that it restricts divine omnipotence, while he rejects the deterministic view of the Jabriyya for undermining human responsibility. According to Sindī, acts are ontologically created by God; however, the servant's partial will and originated power constitute a genuine mode of participation in the realization of the act. This dual attribution seeks to preserve a balance between divine creation and human accountability.

Conclusion: The study demonstrates that Sindī develops a systematic theological model based on conceptual distinctions while defending the Sunnī doctrine of kasb. His approach offers a coherent framework that reconciles divine omnipotence with human moral responsibility, reflecting the continuity and dynamism of classical debates on predestination.

Originality: This research provides a comprehensive and systematic analysis of Sindī's theory of human acts, contributing to the limited existing literature. In particular, his articulation of kasb through the distinction between source and relational attribution is examined in a unified and analytical manner for the first time.

Key Words: Kalām, human acts, destiny and kasb, determinism and free will, Abū al-Ḥasan al-Sindī.

Giriş

Ebü'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr'in asıl ismi Ebü'l-Hasen Ğulâm Hüseyin b. Muhammed Sâdık es-Sindî el-Medenî el-Hanefî'dir. Hicrî 1125, milâdî 1713 senesinde Hint alt kıtasında bulunan Sind bölgesinin Tette şehrinde doğmuştur. "es-Sindî" ve "el-Medenî" nispetleri, onun ilmî şahsiyetinin şekillendiği coğrafya ve ilmî muhiti yansıtmaktadır. Aynı bölge ve devirde yaşamış olan, hadis alanındaki çalışmalarıyla temayüz eden Ebü'l-Hasen Nüruddîn es-Sindî el-Kebîr'den (ö. 1138/1726) ayırt edilmesi için biyografik kaynaklarda "es-Sağîr" nisbesiyle zikredilmiştir. (Özşenel, 2009, c. 37, s. 245; Fâhimî, 2022, ss. 57-58).

Sindî, ilk eğitimini babası Muhammed Sâdık et-Tetevî es-Sindî'nin nezaretinde almış; dil ilimleri ve dinî disiplinlere yönelik temel bilgisini yaşadığı bölgedeki ulemeden tamamlamıştır. Hicrî 1160 yılında Medine'ye göç eden Sindî, bu şehirde hadis ve fıkıh merkezli ilmî çalışmalarını sürdürmüş; bunun yanı sıra istinsah ve telif faaliyetleri aracılığıyla ilmî üretkenliğini devam ettirmiştir. Medine'de ikamet ettiği süre boyunca devrin ilmî muhitleriyle sıkı temas hâlinde olmuş, kelâm geleneğinin klasik tartışmalarından biri addedilen insan fiilleri konusuna dair telif ettiği risalesiyle dikkat çekmiştir. Fikhî mezhep olarak Hanefî çizgide yer alan Ebü'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr, hayatının geri kalan kısmını Medine'de geçirmiş ve 1187/1773 yılında burada vefat etmiştir. Tabakât eserlerinde her ne kadar kelâmcı kimliğiyle dikkat çeken bir isim olmasa da insan fiilleri ve ahlâkî sorumluluk problemine dair *Risâle fi'l-Halk ve'l-Kesb* adlı müstakil bir risale telif etmiş olması, onun kelâm geleneği içerisindeki teorik tartışmalara bilinçli şekilde iştirak ettiğini göstermektedir. (Fâhimî, 2022, s. 58). Onun bu risalesi, yalnızca bireysel bir telif olarak değerlendirilmemeli; insan fiilleri ve kader problemi etrafında şekillenen geniş kelâmî tartışma geleneğiyle doğrudan bağlantılı bir metin olarak görülmelidir. Zira insan fiilleri ve kader problemi, kelâm disiplininin en köklü ve en yoğun tartışmalı meselelerinden biri olup erken dönemden itibaren ilâhî kudret ile insanın sorumluluğu arasındaki ilişkinin teorik düzlemde nasıl kurulacağı meselesi etrafında şekillenmiştir. Kur'ân'da da bir yandan Allah'ın mutlak anlamda bütün varlık ve hâdiselerin yaratıcısı olduğu açıkça vurgulanırken (Kur'ân-ı Kerîm Meâlî, 2011, Zümer 39/62; Sâffât 37/96; Fâtır 35/3) diğer yandan insanın iradî fiillerinden ve davranışlarından sorumlu tutulduğu (Bakara 2/286; Secde 32/17; Kehf 18/29) ve bu fiiller nedeniyle mükâfat yahut cezaya muhatap olacağı açıkça bildirilir. İlâhî kudretin mutlaklığı ile insanın ahlâkî sorumluluğunun gerçekliği arasındaki bu iki yönlü beyan, erken dönemden itibaren kelâmî tartışmaların gerilim alanlarından birini teşkil etmiştir. Nitekim tarihsel süreçte bazı ekoller ilâhî fiiliyet ve yaratmayı merkeze alarak insanın ihtiyarını ve iradî yönelimini tali konuma indirirken; diğer bazı yaklaşımlar insanın fiillerindeki özgürlüğü esas alarak ilâhî kudret anlayışıyla bağdaşması güç tevillere yönelmiştir. Bu iki uç yaklaşım klasik dönemde Cebriyye ve Mu'tezile tarafından teorik sistematığe kavuşturulmuş böylece kader-sorumluluk ilişkisi etrafındaki tartışmalar sistematik ve mezhebî bir hüviyet kazanmıştır.

Ehl-i sünnet kelâmı, bahsi geçen iki uç yaklaşımdan farklı olarak fiilin farklı cihet ve itibarlarını esas alan kesb nazariyesi aracılığıyla bir denge kurmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda iradî fiil, yaratma ve varlık kazanma bakımından Allah'a; kesb ve sorumluluk doğurması bakımından ise kula izafe edilmiştir. Böylece hem ilâhî kudretin mutlaklığı ve kuşatıcılığı korunmuş hem de teklif, mükâfat, mücazat ve va'd-va'îd gibi temel dinî ilkelerin temelsiz ve anlamsız kalmasının önüne geçilmiştir. Müttekaddimûn döneminde ana esasları şekillenen bu yaklaşım (Mâtürîdî, 2003, s. 363; Neseî, 2003, c. 2, ss. 173-179). Müttehahirûn evresinde daha sistematik ve ontolojik bir çerçevede yeniden tahlile tâbi tutulmuştur. Özellikle fiilin masdarî manası ile hâriçte tahakkuk eden yönü arasında yapılan kavramsal ayrımlar üzerinden teorik olarak derinlik kazanmıştır. (Sadrüşşerîa, 1998, c. 1, s. 347). Bu tarihsel seyir süreci, kesb teorisinin

yalnızca uzlaştırıcı ve polemik düzeyinde bir formül olmadığını aksine fiil, kudret ve irade kavramlarının ontolojik ve epistemolojik boyutlarıyla ele alındığını böylece sistematik bir çerçeveye kavuşturulduğunu göstermektedir. Bu çalışma, insan fiilleri ve kader problemini Ebü'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr'in *Risâle fi'l-Halk ve'l-Kesb* adlı eseri çerçevesinde ele almayı hedeflemektedir. Sindî, tarihsel olarak iki uçta yer alan Mu'tezile'nin tefvîz esaslı yaklaşımı ile Cebriyye'nin cebir eksenli yorumunu eleştirel bir süzgeçten geçirerek, Ehl-i sünnet'in kesb merkezli teorisini kavramsal ve sistematik bir biçimde temellendirmeye çalışır.

Cebriyye'nin (Cehmiyye'nin) İnsan Fiilleri Anlayışı ve Eleştirisi

Cebriyye, insan kendi fiilinin yaratıcısıdır, herkes kendi kaderini çizer ve tayin eder diyen ve kaderi bu yönüyle ilâhî takdirden bağımsızlaştıran Mu'tezile ve Kaderiyye mezhebine bir tepki olarak zuhur etmiştir. İnsanda irade, ihtiyar, istitâat ve kudret gibi fiile taalluk eden niteliklerin gerçek anlamda mevcut olmadığını ileri süren Cebriyye, fiillerin insana nispet edilmesinin mecazî olduğunu iddia ederek gerçek manada failin yalnızca Allah olduğunu savunmuştur. (Uludağ, 2017, ss. 280-281). Ebü'l-Hasen es-Sindî de, Cebriyye'nin insan fiillerine yönelik yaklaşımını aktarırken, bu ekolün fiillerde belirleyici ve müessir olan yegâne kudretin Allah'a ait olduğunu ileri sürdüğünü ifade eder. Buna göre ne fiilin meydana gelmesi (icâd) ne de kesb yönünden herhangi bir beşerî kudretten söz etmek mümkündür. Dolayısıyla kulun, fiillerini yapma ya da terk etme noktasında hakiki manada bir ihtiyarı ve iradesi söz konusu değildir. Cebri anlayışta kulun fiilleri gerçekte Allah'ın fiilleri olup Onun irade ve meşietinin mutlak tasarrufu altında gerçekleşmektedir. (Sindî es-Sağîr, t.y., vr. 184b; Bağdâdî, 1977, s. 199, 208; Şehristânî, 1992, c. 1, ss. 72-73; Âmirî, 2023, s. 45; Ammâra, 1998, ss. 44-45; Erkol, 2003, ss. 87-88; Ödemiş, 2021, ss. 297-298).

Kulun fiiller üzerinde belirleyici bir rolü bulunmadığından dolayı bu fiillerin kulların maslahatı gözetilerek gerçekleştiğinden de bahsedilemez. Sindî, Cebriyye'nin insanı, fiilleri bakımından dış etkenlere tâbi ve pasif bir varlık olarak konumlandığı; onun kudretini ve tercih yetkisini ortadan kaldırarak kulu adeta rüzgârın sevgiyle hareket eden kuru bir yaprak mesabesine indirgediğini belirtir. Cebriyye, bu husustaki düşüncelerini temellendirmek amacıyla ilâhî ilim ve iradenin ezeliğini esas alan bir delillendirme yoluna başvurmuştur. Buna göre Allah, kulların fiillerini ezelden beri ilmiyle kuşatmış, bunları bilmiş, takdir etmiş ve söz konusu fiillerin vukuuna taalluk eden kulun kudretini, eğilimlerini ve iradesini yaratmıştır. Bundan dolayı fiillerin vukuu bulması kaçınılmaz olup terk edilmeleri mümkün değildir. Çünkü ilâhî iradeye konu olan şeyin tahakkuk etmemesi düşünülemez. Allah'ın dilediği mutlaka meydana gelir ve O'nun murad ettiği bir şeyin gerçekleşmemesi muhaldir. Bu yaklaşım doğrultusunda, günah işleyip cezaya çarptırılan bir kimse, söz konusu fiilin gerçek failinin kendisi olmadığını, kendisini bu fiile yönelten ve sevk eden haricî bir etkenin bulunduğunu iddia edebilir. (Şâkir, 2001, s. 25; Pezdevî, 2003, ss. 104-105; Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, t.y., s. 37; en-Nesefî, 2010, s. 60; Sindî, t.y., vr. 184b; el-Lekânî, 2016, c. 2, s.639; el-Lekânî, 2012, s. 161; Felebânî, t.y., s. 33).

Cebriyye, temsili ve mecazî bir anlatımla irade ve kudret konusundaki temel yaklaşımını şu beyitle tasvir etmiştir: "Onu elleri bağlı hâlde denize attı, sonra da 'Sakin ha suya bulaşma!' dedi." Sindî, her şeyin kaderin tesir ve tecellisi ile husule geldiğini iddia etmenin ahlâkî sorumluluğu anlamsızlaştırdığını ve teklif anlayışını temelden sarstığını ifade ederek cebri telakkinin ve yaklaşımının reddedilmesi gerektiğini zikreder. (Sindî, t.y., vr. 184b). Sindî, söz konusu telakkinin tutarsızlığını ve batıl oluşunu ortaya koymak için klasik kelâm geleneğinde yaygın biçimde kullanılan yerleşik reddiye yöntemlerine başvurmuştur.

Sindî, men' yoluyla reddiye kapsamında Cebriyye'nin iddialarının kesb teorisini geçersiz kılmadığını, fiiller Allah'a nispet edilse bile kulun fiille kurduğu ilişkinin bütünüyle reddedilmesinin mümkün olmadığını belirtirken; reddiye anlamında naksz yoluyla cebri, telakkinin zorunlu bir sonucu olarak emir ve yasakların, sevap ve ikabın yanı sıra övgü ve yergi gibi ahlâkî kategorilerin hükümsüz hâle geleceğini ifade eder. Zira fiillerde ihtiyara ve sorumluluğa yer bırakmayan bir yaklaşımda teklif ilkesinin aklen geçerliliğini koruduğu söylenilemez (bk. Sindî, t.y., vr. 184b).

Mu'âraza yoluyla reddiye bağlamında Sindî, bedihî bir ayırıma dikkat çeker. Ona göre bir kimsenin iradî olarak elini uzatması ile istemsiz bir şekilde elinin titremesi aynı çerçevede değerlendirilemez. Bunlar arasında zorunlu bir farkın bulunduğu herkes tarafından kabul görmektedir. İşte bu bariz fark, Sindî'ye göre cebri fiil anlayışının gerçekliği yansıtmadığını ortaya koymaktadır. Naklî delillerle reddiye kapsamında Sindî, insan fiillerinin kula nispet edildiğini ve mesuliyetin fiil ile doğrudan ilişkili olduğunu (bk. Sindî, t.y., vr. 184b) açıkça ortaya koyan şu ayetleri delil getirmektedir: "Herkesin kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararındır." (Bakara 2/286) ve "Herkes kazandığı karşılığında rehindir." (Tûr 52/21).

Son olarak ilzâm yoluyla yaptığı reddiyede Sindî, cebri telakkinin pratik sonuçlar bakımından da iç tutarlılıktan yoksun olduğunu izah eder. Buna göre cebri anlayışı benimseyen kimselerin bu yanlış kanaatten vazgeçmeleri için cezalandırılmaları ve eziyete tabi tutulmaları, kendi görüşleri çerçevesinde meşru sayılabilir. Bu duruma itiraz etmeleri hâlinde, kendilerine: "Size uygulanan bu muamele de ilâhî iradenin bir sonucu olup dolayısıyla biz de sizin bu yaklaşımınıza göre bu fiili yapmaya mecburuz." şeklinde karşılık verilir. Sindî, bir kimsenin başkalarının fiilleri konusunda kaderi mazeret olarak kabul etmeyip, kendi fiilleri söz konusu olduğunda ise kaderi gerekçe göstermesinin çelişkili bir tutum olduğunu vurgular. Ona göre günahlar hususunda kaderi bahane etmek bâtıldır. Çünkü bir kimse işlediği zulmü kaderle gerekçelendirecek olursa, onu cezalandıran kimse de aynı mazereti öne sürebilir. Şayet kader

gerçek manada mazeret sayılsaydı, kimsenin kimseyi kınaması söz konusu olmazdı. (Sindî, t.y., vr. 184b). Sindî, Hz. Âdem ve Hz. Mûsâ hadisinin Cebriyye'nin ileri sürdüğü gibi günahlarda kaderi mazeret kılan bir delil olarak okunamayacağına dikkat çeker. Buna göre hadiste kaderle savunulan ve ilişki kurulan husus, Hz. Âdem'in bizzat işlediği günahı değil, bu fiilin sonucunda ortaya çıkan ve insanlığın başına gelen ontolojik ve tarihsel bir musibettir. Nitekim musibetler karşısında kadere inanmak ve teslim olmak meşru, hatta imanın tabii bir gereğidir. Buna karşın günahlar, kulun iradî/bilinçli yönelişine ve kesbine dayanır ve hiçbir şekilde ilâhî takdirle gerekçelendirilerek mazur görülemez. Sindî bu yaklaşımıyla, kader ile kesb dengesini koruyarak ahlâkî sorumluluğu, teklif ilkesini ve Ehl-i sünnet'in insan fiillerine yönelik temel yaklaşımını rasyonel ve tutarlı bir zemine oturtmaktadır. (Sindî, t.y., vr. 184b-185a).

Sonuç olarak Sindî, Cebriyye'nin ilahî cebre dayalı fiil ve kader anlayışını kökten reddederek bunun aklî, naklî ve ahlâkî bakımdan sürdürülemez olduğunu zira böyle bir telakkinin teklif ve sorumluluğu anlamsızlaştıracağını vurgular. Sindî, Cebri fikirlerin ve telakkinin eleştirisini yaptıktan sonra insan fiillerini karşı uçtan açıklayan yani insanî fiillerinin mutlak yaratıcısı konumuna yerleştiren Kaderî ve Mu'tezilî yaklaşımın eleştirisine geçer.

Mu'tezile'nin İnsan Fiilleri Anlayışı ve Eleştirisi

Mu'tezile ekolü, adalet ilkesi gereği Allah'ın kullara ait fiilleri yaratmaması gerektiğini belirtir. Aksi takdirde Allah'ın bu fiillerden dolayı insanları cezalandırması zulüm olur. Dolayısıyla Allah'ın adil olabilmesi için kulun, fiilinin hâlık olması ve kader diye bir şeyin olmaması gerekir. Bu bağlamda insanın fiil işleme bakımından tam bir özgürlüğe ve otonomiye sahip olabilmesi ve fiilin ortaya çıkması için gereken tüm aşamalarda (irade, kudret, halk) kendisinin tek söz sahibi olması zorunludur. Neticede Mu'tezile, insanın fiil özgürlüğünü en belirgin şekilde kabul edip bir makdurun iki kadirin kudreti kapsamında olamayacağını vurgulayarak Allah'ın hâkimiyetini ve kudretini sınırlandırmaktan çekinmemiştir. (Kâdî Abdülcebbar, 1996, ss. 323-326). Sindî, t.y., vr. 186b; Ammâra, 1998, ss. 110-111; Süt, 2016, ss. 67-68; Uludağ, 2017, s. 270; Koloğlu, 2021, c. 1, ss. 23-24).

Sindî'ye göre Mu'tezile, kaderi ve insanın fiillerinin yaratılmasını Allah'a nispet etmeyi nefyedip, onu bütünüyle kula zıfâfe ederek Allah'ı kötü fiillerin faili olmaktan tenzih etmeye çalışmıştır. Kötü fiil ve masiyetlerin insanların kendi ihtiyâr ve meşîetleriyle meydana geldiklerini ve insanın yaratım ve icadî olduğunu ifade eden Mu'tezile, tüm masiyet ve günahların Allah'ın dilemesi dışında hatta O'nun muradına aykırı olarak vuku bulduğunu iddia etmiştir. Mu'tezile, şayet iman ve küfür Allah'ın yaratmasıyla vuku buluyorsa, kullara imanı emredip sonra onları imandan alıkoyuyorsa veya küfrü yasaklayıp sonra da küfre sevk edip ardından 'Nasıl çevriliyorsunuz?' diye soruyorsa bu anlamsız olur diyerek fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ileri süren görüşlere itiraz eder. Aynı şekilde kullar fiillerinde cebir altında ise peygamber göndermesinin, sevap ve ikap ile tehdit edilmenin, cennet ve cehennem ne manası kalır? Böyle bir durumda emr, nehiy ve ilâhî hitabın anlamını yitireceğini ifade eden Mu'tezile, kıyamet gününde kulların tüm bunlara itiraz etmelerinin de kaçınılmaz olduğunu vurgular. Sonuç olarak yukarıdaki söylemler ya Allah'ı kullarına zulmeden biri olarak tavsif etmeyi yahut ilâhî hitap ve va'dleri anlamsız kılmayı zorunlu kılar. Her iki durum da nass ve icmâya aykırılık teşkil eder. Sindî'ye göre Mu'tezile, cebir anlayışına tevcih etmesi gereken tenkitleri haksız şekilde Ehl-i sünnet'e yöneltmektedir. Oysa Ehl-i sünnet, fiiller konusunda mutlak cebri savunmadığı gibi, ilâhî emir ve nehyi anlamsızlaştıracak bir fikri de savunmamaktadır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin 'zulüm, teklifin iptali, sevap ve ikap ve va'd-va'din anlamsızlaşması' gibi gerekçelere dayandırdığı itirazları, orta yolu takip eden (ifrata kaçmayan, tefrite düşmeyen) Ehl-i sünnet'e değil, insan fiillerini bütünüyle cebre irca eden Cebriyye ekolüne yöneliktir. Diğer bir deyişle söz konusu itirazlar, Ehl-i sünnet'in savunduğu kesb ve hikmet merkezli anlayışa değil; kulu, fiillerinde tümüyle mecbur sayan Cebriyye mezhebine yöneltilmelidir. (Sindî, t.y., vr. 186b-187a).

Mu'tezile, görüşlerini temellendirmek ve savunmak amacıyla bazı gerekçeler öne sürer. Onlara göre eğer kulun fiilleri üzerinde bağımsız bir tasarrufa sahip olmadığını iddia edersek takdir, takbih, kınama ile mükâfat ve mücazatın bir anlamı kalmazdı. Zira küfür, haksızlık ve zina gibi fiiller hem aklen hem şer'an çirkin (kabih) kabul edilen hususlardır. Şayet bu fiillerin yaratımı Allah'a isnad edilirse, kabih olan şeylerin de Allah'a nispet edilmesi gerekir. Böyle bir çıkarımın bâtil olduğu sabit ve zahir olduğuna göre, ona dayanak teşkil eden öncül de bâtil ve geçersizdir. Sindî, medh, zemm, sevap ve cezanın, fiilin yaratılmasıyla değil; kulun kesbiyle ilişkili olduğu gerçeğinden hareketle Mu'tezile'nin bu söylemlerine karşı çıkar. Öte yandan o, "çirkin (kabih) fiiller Allah tarafından yaratılmış olsaydı, bu durum çirkinliğin Allah'a nispet edilmesini gerektirirdi" şeklindeki Mu'tezilî iddiaya da (el-Mürtezâ, 2012, ss. 53-57; Teftâzânî, 2014, ss. 84-85) karşı çıkmaktadır. Ona göre söz konusu fiillerin Allah'a nispet edilmesi gerekir; ancak bu nispet, yalnızca yaratma (halk) yönüyledir. Bu tür bir izafe, ilahi zat açısından herhangi bir noksanlık doğurmaz. Zira noksanlık, fiilin Allah tarafından yaratılmış olmasında değil, kulun fiili iradî olarak kesp etmesindedir. Zira kesb, fiilin hâdis kudret mahallinde gerçekleşmesi iken; halk ise fiilin kadim kudretle, bu kudretle kaim olmayan bir varlıkta meydana gelmesini ifade eder. Nitekim Zeyd'e nispet edilen hareket, ontolojik açıdan Allah'ın kadim kudretiyle meydana gelmiş olup ancak bu hareket, kadim kudretle kaim olanın dışında, yani Zeyd'in hâdis kudretiyle ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Aynı fiil, Zeyd'in hâdis kudretiyle kaim olan mahalde -ki bu da Zeyd'in zatıdır- onun kesbiyle meydana gelmiştir.

Bir fiilin çirkin kabul edilmesi, onun yaratıcı açısından da çirkin olmasını gerektirmez. Nitekim şeytanların yaratılmasında, insan idrakini aşan ve mahiyetini yalnızca kendisinin bildiği pek çok hikmet vardır. Ayrıca zina ve hırsızlık gibi bazı çirkin fiillerin yalnızca insana izafe edilmesinin, onların insan tarafından yaratıldığına delâlet ettiğini ileri süren Mu'tezilî söylemlerin de isabetli olamayacağı Sindî tarafından ortaya konmaya çalışılmıştır. Zira bir fiilin veya niteliğin bir mahalle izafe edilmesi, onun o mahal tarafından yaratıldığı manasına gelmez. Bu durum cansız varlıkların niteliklerinde de söz konusudur. Mesela beyazlık taşa nispet edilir; ancak taş, bu niteliğin yani beyazlığın var edicisi değildir. (Sindî, t.y., vr. 187a). Netice itibarıyla kuldân sâdır olan ve onun şahsında vuku bulan fiiller, kulun kesbiyle gerçekleştikleri ve fiilin mahallinin kul olması hasebiyle kula izafe edilir. Bu sebeple "Zeyd verdi, engelledi, yedi, içti, iyileşti, hastalandı" şeklinde ifadeler kullanılır. Bununla birlikte söz konusu fiillerin tamamı, ontolojik varlık kazanmaları itibarıyla Allah'a da nispet edilir ve "Allah bu fiillerin hepsini yaratmıştır" denilir. Ama bu nispet, ilâhî edep gözetilerek, yalnızca hayır yönüyle yapılmalıdır. Bu nedenle "Allah zinanın ve hırsızlığın yaratıcısıdır" ifadelerine mukabil "Allah zınayı da iffeti de yaratmıştır" şeklindeki ifadelerin kullanımı daha uygundur. Zira Allah, zarar ve faydayı birlikte yaratan mutlak ve nihai faildir. Aynı şekilde fiilde tesir ve sonuç doğurma manası taşıyan fiillerin Allah'a izafe edilmesi de Kur'ân'daki bazı ayetlerle sabittir. Nitekim Allah "(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı." (Enfâl 8/17) şeklinde buyurarak, fiillerin hakikî müessirinin kendisi olduğunu açıkça beyan etmiştir. Hz. Peygamber'in "Sizi ben taşımadım; Allah taşıdı" (Buhârî, 2001, No. 3133; Müslim, t.y., No. 1649) ifadeleri de aynı ilkeye delâlet etmektedir. Nitekim Hz. İbrahim, "Hastalandığımda da O bana şifa verir." (Şuarâ 26/80) diyerek hastalığı doğrudan Allah'a nispet etmekten kaçınırken, şifayı ise açık bir şekilde Allah'a izafe etmiştir. Bu tutum ve ifade tarzı, fiillerin yaratılmasının Allah'a nispet edilmesi ile saygınlık gereği tercih edilen üslup arasındaki hassas dengeyi net bir biçimde ortaya koymaktadır. (Sindî, t.y., vr. 187a; Tettân, 2017, ss. 379-380; Bâcûrî, 2017, s. 293; Yeprem, 2016, ss. 232-233).

Sonuç olarak Sindî, insan fiilleri konusunda Mu'tezile'nin fiilleri tümüyle insana nispet eden yaklaşımı ile Cebriyye'nin kulun irade ve kudretini bütünüyle devre dışı bırakan anlayışını kabul etmemektedir. Ona göre her iki yaklaşım da ya ilâhî adalet ve hikmet ilkesini zedelemekte ya da teklifin anlamını, va'd-va'id gibi temel kelâmî esasları ve ahlâkî yükümlülüğü anlamsızlaştırmaktadır. Bu sebeple Sindî, söz konusu iki uç yaklaşımı tenkit sonra, kulun fiillerini yaratma açısından Allah'a, kesb ve sorumluluk bakımından ise kulun kesbine irca eden, mutedil ve sahih yol olarak benimsediği ve bu yönüyle dengeyi temsil ettiğini düşündüğü Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in yaklaşımını savunmaktadır.

Cebri ve Tefvîzci Yaklaşımlar Arasında Ehl-i Sünnet Görüşünün Temellendirilmesi

Sindî, insan fiilleri meselesinde Ehl-i sünnet'in dengeleyici "orta yol" anlayışını sistematik olarak açıklamaya yönelir. Ona göre Ehl-i sünnet, fiilleri tümüyle kula nispet eden Mu'tezile'nin tefvîzci yaklaşımı ile Cebriyye'nin kulun irade ve kudretini tamamen dışlayıp işlevsiz kılan cebri yaklaşım arasında ilâhî adalet ve hikmet ilkelerine uygun mutedil bir çizgiyi benimsemektedir. Bu yaklaşım, hem Allah'ın fiiller üzerindeki yaratıcı rolünü ve mutlak kudretini muhafaza etmekte hem de kulun sorumluluğunu temellendiren kesb ilkesini esas almaktadır. Sindî'ye göre Ehl-i sünnet'in temel hareket noktası şudur. Kuldân sâdır olan ihtiyarî fiilleri de dâhil olmak üzere her şey Allah tarafından yaratılmaktadır. Ancak insanın sonradan olan veya yaratılmış olan (hâdis) kudreti ve tercihi bu fiillerin gerçekleşmesinde etkin bir giriş noktasına sahiptir. Bu etki sebebiyle fiiller, ahlâkî ve hukukî bakımdan kula isnat edilir ve insan, sevap ve ikab ile (teklif) muhatap olur. Bu çift yönlü nispet nedeniyle fiiller, ontolojik olarak Allah'a, sorumluluk (kesb) açısından kula izafe edilir. Hem aklî hem de naklî deliller bu duruma açıkça işaret etmektedir. Bu minvalde Sindî, bilhassa "Oysa Allah sizi de yaptığımız şeyleri de yaratmıştır." (Sâffât 37/96) ve "Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık" (Kamer 54/49) meâlindeki ayetlerden hareketle kapsamlı bir değerlendirme yapmaktadır. Ona göre fiil, zihnî ve itibarî manası ve tasavvuru değil; fiilin dış dünyada tezahür eden gerçekleşme yönü itibarıyla yaratmaya taalluk etmektedir. Dolayısıyla "insan fiillerinin yaratılmışlığı" ifadesi, fiilin kavramsal içeriğine değil, fiilin dış dünyada gerçekleşen somut varlığına ilişkindir. Bu itibarla insan fiillerinin yaratılmışlığı, fiilin zihnî ve itibarî tasavvuruna değil, onun dış dünyada meydana gelen ontolojik varlığına delâlet eder. (Sindî, t.y., vr. 187a-b).

Görülebileceği üzere Sindî, Kur'ân'da fiilin "icâd" anlamında masdarî yönüyle değil, masdarın müteallakı olan hâricî hareket ve sükûn bakımından yaratmaya konu olduğunu söyler. Dolayısıyla "kulun fiilleri yaratılmıştır" ifadesi, fiilin itibarî anlamına değil, dış dünyada gerçekleşen fiilî varlığına işaret eder.

Bu tahlilin ardından Sindî, fiilin meydana gelmesinde kulun rolüne dair Ehl-i Sünnet içerisindeki görüş farklılıklarını, kulun fiillerinde ilâhî kudretin tesiri ve insanın kudretinin şart oluşu meselesi bağlamında ele alır. Bu çerçevede söz konusu görüşleri, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî yaklaşımı ile Kâdî Ebû Bekir el-Bâkîlânî, Ebû İshak el-İsferâyînî ve Ehl-i Sünnet muhakkiklerinin çoğunluğuna ait görüşler olmak üzere dört temel başlık altında inceler. Bu konuda özellikle Eş'arî ve Mâtürîdî'nin kesiştikleri noktaları aktarır. Buna göre fiilin gerçek müessiri yalnızca Allah'ın kadîm kudretidir. Kulun hâdis kudreti ise Allah'ın hikmeti gereği fiilin yaratılmasına bağlı kılınmıştır. Şu kadar var ki bu müşterek zeminde Eş'arî, kulun fiil üzerinde gerçek anlamda bir etkiye sahip olmadığını ileri sürerken, Mâtürîdî, kuldân sâdır olan cüz'î iradenin fiilin kesb boyutunda belirleyici ve anlamlı bir fonksiyon icra

ettiğini ileri sürmektedir. Eş'arî perspektifte fiil, kulun irade ve kudretiyle eş zamanlı şekilde ilâhî kudret tarafından yaratılır. Kulun "kâsib" oluşu, fiile mahal olmasından ibarettir. Bu bağlamda kudret fiille eş zamanlı olarak var olur ve iki zıddı taalluk etmez. Sindî, Eş'arî'nin bu yaklaşımını naslara sıkı bağlılık ve Allah'ın kudretini mutlaklaştırma hassasiyetiyle temellendirdiğini ifade etmekle birlikte, Mâtürîdî ve Hanefî kelâmcıların meseleyi daha dengeli bir çerçevede ele aldıklarına da yer verir. (Sindî, t.y., vr. 187b-188a).

Mâtürîdî yaklaşımında kuldun sâdır olan cüz'î irade, fiilin yaratılmasından evvel gerçekleşir. Allah bu iradî yönelişi müteakiben fiili yaratır. Kesb, kulun bu irade ve yönelişi sonrasında fiilin mahalli olmasıyla meydana gelmektedir. Teftâzânî (ö. 792/1390), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ve Kemâl b. Ebî Şerîf (ö. 906/1500) gibi âlimlerin izahlarıyla bu fikir, kesb-azm-irade ilişkisi çerçevesinde daha geniş bir biçimde tafsil edilir. Özellikle "azm-ı musammem" kavramı, kulun sorumluluğunu temellendiren asli unsur olarak öne çıkarılır. Bu kavram, kulun ahlâkî ve hukukî mesuliyetini ortaya koyan temel belirleyici bir unsur olarak konumlandırılır. (Sindî, t.y., vr. 189b-190a; Harbûtî, 2016, ss. 172-179).

Sindî, insan fiilleri bağlamında kader ile sorumluluk arasında ortaya çıkan gerilimin, ilâhî meşîet ile beşerî ihtiyarın tasarruf alanının birbirine karıştırılmasından kaynaklandığını savunmaktadır. Ona göre fiil, hâdis kudret ve cüz'î irade eşliğinde meydana gelmektedir. Ancak bu kudret ve irade imkânı ise doğrudan Allah tarafından yaratılmaktadır. Kul, kendisine ilâhî bir lütuf olarak bahşedilen bu hâdis kudreti bilinçli tercihi doğrultusunda fiiline yönelttiğinde kesb tahakkuk eder, mükâfat ya da azap tam da bu kesb üzerinden anlamlı hâle gelir. Bu itibarla sorumluluk, fiilin ontolojik olarak yaratılmış olmasına değil, kulun iradî ve bilinçli yönelişine dayandırılmalıdır.

Sindî, "Allah'ın irade etmediği bir şeyi (fiili) kuldun talep etmesi zulüm olmaz mı?" şeklinde formüle edilen klasik itiraza temas eder ve İmam Eş'arî ile İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den (ö. 478/1085) (Cüveynî, 2009, ss. 158-161, 178-179) aktarılan cevabı esas alır. Buna göre ilâhî bilgi, meşîet ve takdir, kul açısından zorunluluk doğurmaz; zira teklifin dayandığı esas, fiilin gerçekleşmesinden önce kulda o fiili gerçekleştirmesine engel cebrî bir zorunluluğun bulunmaması ve fiile elverişli bir durumda olmasıdır. Zulüm ise başkasına ait bir mülkte haksız tasarrufta bulunmak demektir. Ancak bütün varlık mutlak surette Allah'ın mülkü olduğundan dolayı O'nun fiilleri hakkında zulüm ne aklen ne de şer'an tasavvur edilebilir. Böylece Sindî, ilâhî iradeyi cebrî sonuçlara indirgeyen anlayışları ve yorumları sistematik biçimde reddeder. Sindî'nin tercih ettiği ikinci izah tarzı ise, ilâhî kaderin kuldun gizli tutulması ilkesine dayanmaktadır. Kul, fiili yapma ve terk etme hususunda kendisini hür ve fiili yapmaya muktedir hissetmekte; emir ve nehiy de bu tecrübe edilen kudret zemininde gerçekleşmektedir. Günahın meydana gelişi, kulun kader bilgisine dayalı olarak değil, nefsânî ve iradî yönelişi sebebiyle vuku bulmaktadır. (Sindî, t.y., vr. 195a; Cüveynî, 2009, ss. 195-198).

Sindî'ye göre cezalandırma, kulun kendi tercihlerinin doğal bir neticesi olup adalet ilkesine aykırılık teşkil etmez. O, bu yaklaşımıyla bir yandan insanın fiillerinde özgür olduğunu savunan, ancak kaderin takdirî boyutunu yanlış anlayarak sorumluluğu çarpıtan yaklaşımları hem de kulun iradesini bütünüyle işlevsiz kılan cebrî söylemleri eş zamanlı olarak geçersiz kılmaktadır. (Sindî, t.y., vr. 195b-196a).

Anlaşılabacağı üzere Sindî, ilâhî kudret ve iradenin mutlaklığını zedelemeyen insanın ahlâkî ve hukukî sorumluluğunu temellendiren mutedil dengeli bir kesb anlayışını benimsemiştir. Bu yönüyle o, kader problemini cebrî bir zorunluluğa ve mutlak özgürlüğe indirgeyen yaklaşımları geride bırakarak, Ehl-i sünnet tahkik geleneğini iç tutarlığı güçlü ve sistematik bir çerçevede yeniden inşa eder.

Sonuç

İnsan fiilleri ve kader meselesi etrafında şekillenen cebir-ihtiyar tartışması, kelâm geleneğinin en köklü ve karmaşık sorunlarından biridir. Sindî'ye göre Mu'tezile'nin fiilleri bütünüyle kula izafe eden tefvîzci yaklaşımı, ilâhî kudret ve kader anlayışını zedeleyerek Allah'ın mutlak hâkimiyetini fiil alanından dışlamakta; buna karşılık Cebriyye'nin kulun irade ve kudretini tümüyle etkisiz kılan cebrî yorumu ise teklif, sorumluluk, sevap-ceza ve va'd-vaîd gibi temel kelâmî ilkeleri anlamsız hâle getirmektedir. Sindî, her iki yaklaşımın da insan fiilleri meselesini tek yönlü ele aldığını ve bu sebeple hem aklî hem de naklî bakımdan ciddi açmazlar ürettiğini savunur.

Sindî, insan fiilleri meselesinde Ehl-i sünnet'in temel ilkesini, fiillerin yaratılması bakımından Allah'ın mutlak kudretini muhafaza ederken, kulun ahlâkî ve hukukî sorumluluğunu temellendiren kesb anlayışı üzerinden inşa eder. Ona göre insanın ihtiyarî fiilleri de dâhil olmak üzere bütün eylemler Allah tarafından yaratılmakla birlikte, kulun hâdis kudreti ve cüz'î iradesi bu fiillerin meydana gelişinde bir etkiye (medhal) sahiptir. Bu etki sebebiyle fiiller kula nispet edilir ve mükellefiyet, övgü, kınama, sevap ve ceza gibi normatif sonuçlar anlam kazanır. Böylece fiiller, ontolojik açıdan Allah'a, ahlâkî ve hukukî açıdan insana izafe edilir.

Sindî, "kul fiillerinin yaratılmışlığı" meselesini masdar-müteallak ayrımı üzerinden açıklar. Ona göre yaratmaya konu olan şey, fiilin soyut ve itibarî anlamı değil; fiilin haricî dünyada gerçekleşen somut varlığıdır. Bu bağlamda masdar ile müteallak arasındaki ayrım, fiilin ontolojik statüsünü belirlemede temel bir rol oynamaktadır. Bu tahlil, hem Mu'tezile'nin fiil anlayışına yöneltilen eleştiriyi temellendirmekte hem de Ehl-i sünnet'in fiillerin yaratılmışlığına dair nass merkezli yaklaşımını kavramsal açıdan tutarlı bir zemine oturtmaktadır. Sindî, kulun kudretinin fiildeki rolü konusunda Ehl-i sünnet içerisindeki farklı yaklaşımları da ayrıntılı biçimde ele alır. Eş'arî ve Mâtürîdî çizgiler arasındaki

ihtilafı, insan iradesinin fiildeki katkısının mahiyeti üzerinden tahlil eder; Teftâzânî, İbnü'l-Hümâm ve Kemâl b. Ebî Şerîf gibi muhakkik âlimlerin görüşlerine atıfta bulunarak özellikle Mâtürîdî-Hanefî çizginin daha dengeli açıklamalar sunduğunu vurgular. Bu bağlamda “azm-ı musammem” kavramı, Sindî'nin sisteminde kulun sorumluluğunu temellendiren kilit unsur olarak öne çıkar. Zira fiilin yaratılması Allah'a ait olmakla birlikte, fiile yönelen kesin ve bilinçli tercih, kulun ahlâkî öznesini belirleyen temel faktördür.

Sindî, Eş'arî ve İmâmü'l-Haremeyn'den nakledilen açıklamalar doğrultusunda ilâhî ilim, irade ve takdirin ezeli oluşunun kul açısından cebri bir zorunluluk doğurmadığını savunur. Ona göre teklifin sahihliği, fiilin vukuundan önce kulda mevcut bulunan kudret, imkân ve fiile yönelme kapasitesine dayanır. Sindî'nin zulüm ve kader anlayışı, insanın fiilî sorumluluğunu korurken ilâhî iradeyi cebri bir zorunluluk olarak yorumlamayı sistematik şekilde dışlamaktadır. Kader bilgisinin kuldan gizli tutulması ise fiil alanında özgür iradeyi ve sorumluluğu etkilememektedir.

Son tahlilde Sindî, ilâhî kudretin mutlaklığını zedeledikten kulun ahlâkî ve hukukî sorumluluğunu temellendiren Cebriye ve Mu'tezile arasında dengeli bir kesb teorisi ortaya koymaktadır. Bu yönüyle o, kader problemini ya mutlak cebre ya da sınırsız özgürlüğe indirgemek yerine, Ehl-i sünnet tahkik geleneğini esas alan tutarlı ve bütüncül bir çözüm önerisi sunar. Sindî'nin yaklaşımı, klasik kelâm mirasının yalnızca tekrarı olmayıp, insan fiilleri meselesini hem teorik hem de normatif boyutlarıyla yeniden düşünmeye imkân veren güçlü bir kelâmî çerçeveye ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Âmirî, E. H. (2023). *İnsanlığı cebr ve kaderden kurtarmak* (K. Turhan, haz.). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ammara, M. (1998). *Mutezile ve insanın özgürlüğü sorunu* (V. İnce, Çev.). İstanbul: Ekin Yayınları.
- Bâcûrî, İ. b. M. b. A. (2017). *Tuhfetü'l-Mürîd alâ Cevhereti't-Tevhîd ve meahu Hâşiyetü't-Tahrî ri'l-Hamîd li Mesâilî İlmi't-Tevhîd*. Diyarbakır: Mektebetü's-Seyda.
- Bağdâdî, A. M. A. b. T. b. M. (1977). *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde.
- Buhârî, M. b. İ. (2001). *el-Câmi'u's-şâhih* (M. Zühreir b. Nasr, Ed., 8 cilt.). Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât.
- Cüveynî, A. M. (2009). *el-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edilleti fi uşûli'l-i'tikâd* (A. A. es-Sayh & T. A. Vehbe, Ed.). Kahire: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye.
- Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, A. b. İ. (1955). *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'* (H. Garâbe, ed.). Kahire.
- Erkol, A. (2003). İslâm düşüncesinde bir okuma örneği olarak Cehm b. Safvân'ın cebri olduğu iddiasına farklı bir yaklaşım. *Ekev Akademi Dergisi*, 17, 77-94.
- Fâhimî, A. (2022). eş-Şeyh Ebü'l-Hasan es-Sindî: Hayâtuhu ve cuhûduhü'l-ilmîyye. *Al-Aijaz Research Journal of Islamic Studies & Humanities*, 6(4), 57-70.
- Felembânî, H. b. Ö. b. A. b. A. (t.y.). *Fethü'l-mecîd fi şerhi Cevhereti't-tevhîd*. Kahire: Matba'atü's-Şark.
- Harbûtî, A. (2016). *Tenkîhu'l-keâm fi Akâidi Ehli'l-İslâm* (F. Karaman, haz.). İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Kâdî Abdülcebbar. (1996). *Şerhu'l-uşûli'l-hamse* (Abdülkerim Osman, Ed.; 3. bs.). Kahire: Vehbe Yayınları.
- Koloğlu, O. Ş. (2021). Mu'tezile ekolü. Ö. Türker (Ed.), *İslâm düşüncesinde teoriler: Metafizik* (ss. 15-39). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Kur'an-ı Kerîm Meâlî. (2011). (H. Altıntaş & M. Şahin, Çev.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Lekânî, B. İ. İ. b. H. (2012). *Hidâyetü'l-mürîd* (M. el-Hâtib, Ed.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye.
- Lekânî, B. İ. İ. b. H. (2016). *Umdetü'l-mürîd şerhu Cevhereti't-tevhîd* (A. A. el-İdrîsî, C. B. Sâlih, B. A. el-Halâyele & M. Y. İdrîs, Ed.). Ummân: Dâru'n-Nûri'l-Mübîn.
- Mâtürîdî, M. b. M. b. M. (2003). *Kitâbü't-Tevhîd* (B. Topaloğlu & M. Arûşî, Thk.). İstanbul: Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Mürtezâ, Ş. (2012). *Cebir ve kader kıskacında insan özgürlüğü*. (M. Esen, Çev.). Ankara: Araştırma Yayınları.
- Müslim b. el-Haccâc, E. (t.y.). *Sahîhu Muslim* (M. F. 'Abdülbâkî, Ed., 5 cilt). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.
- Nesefî, E. M. M. b. M. b. M. (2003). *Tebşiratü'l-edille*. (H. Atay & Ş. A. Düzgün, Thk.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Nesefî, E. M. M. b. M. b. M. (2010). *Bahrü'l-keâm* (R. Biçer, Çev.). İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Ödemiş, M. (2021). İslam mezheplerinde insan hürriyeti hakkındaki ilk tartışmaların teo-politik eleştirisi. *Ekev Akademi Dergisi*, 88, 291-310.
- Özşenel, M. (2009). Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 245-246). Ankara: TDV Yayınları.
- Pezdevî, E. Y. M. b. M. b. el-H. b. A. (2003). *Uşûlü'd-dîn* (H. P. Linss, Ed.). Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.
- Sadrüşşerîa es-Sânî, U. b. M. (1998). *et-Tavzîhu'l-muşahhah 'ale't-Tenkîhi'l-münakkah* (M. A. Derviş, Ed.). Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkam.
- Sindî, E. H. Ğ. H. b. M. S. (t.y.). *Risâle fi'l-halk ve'l-kesb*. Diyarbakır: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 775/12.
- Süt, A. (2016). *Mu'tezile ve ahlak: Kadî Abdülcebbar örneği*. Ankara: İz Yayıncılık.

- Şâkir, A. (2001). *et-Ta'likâtü'l-müfîd 'alâ Manzûmeteyn Cevhereti't-tevhîd ve Bed'i'l-emâlî* (E. Kellâs, Ed.). Dımaşk: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye Dârü'l-'Ulûm.
- Şehristânî, M. b. A. b. A. (1992). *el-Milel ve'n-nihâl*. (A. F. Muhammed, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Teftâzânî, S. (2014). *Şerhu'l-'Aķā'id en-Neseġiyye* (A. Kemal, Ed.). Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî.
- Tettân, A. (2017). *Avnü'l-mürîd fî şerhi Cevhereti't-tevhîd*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr Yayınları.
- Uludağ, S. (2017). *İslâm'da inanç konuları ve itikadî mezhepler* (2. bs.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yeprem, M. S. (2016). *İrade hürriyeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.